

УДК 37.378

<https://doi.org/10.31652/2415-7872-2023-75-44-48>

ОЛЕНА БІДА

<https://orcid.org/0000-0002-0448-0852>

e-mail: tetyanna@ukr.net

доктор педагогічних наук, професор, завідувач
кафедри педагогіки, психології, початкової,
дошкільної освіти та управління закладами освіти,
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца
Ракоці ІІ
площа Кошута, 6 м. Берегово

ІЛЬДИКО ОРОС

<https://orcid.org/0000-0001-7300-9362>

e-mail: ildiko@kmf.uz.ua

доктор філософії, доцент, президент,
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца
Ракоці ІІ
площа Кошута, 6 м. Берегово

АНТОНІНА ЧИЧУК

<https://orcid.org/0000-0002-9982-3634>

toniabida@ukr.net

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки, психології, початкової,
дошкільної освіти та управління закладами освіти,
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці ІІ
площа Кошута, 6 м. Берегово

ЗМІСТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У СИСТЕМІ ВИХОВНОЇ РОБОТИ ОСВІТНЬОГО ЗАКЛАДУ

У статті обґрунтовано структуру громадянської відповідальності як цілісної системи, що включає такі підсистеми, які характеризують природні, соціальні якості громадянськості, взаємопов'язані синергетично та ієрархічно; з'ясовано основні позиції, що враховуються у конструюванні динаміки й структури формування громадянської відповідальності особистості. Одним із актуальних факторів і засобів формування громадянськості є українознавство, вивчення свого родоводу, місця, де народилися особистість. Окреслено складові елементи структурної частини моделі громадянської культури особистості (на рівні трьох підсистем).

Ключові слова: громадянська відповідальність, система освіти, виховання громадянина-патріота, виховна робота, загальнолюдські моральні цінності.

OLENA BIDA

Doctor Pedagogical Sciences, professor,
head of the chair of pedagogy, psychology, elementary,
preschool education and management of educational
institutions,
Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian Institute,
Kossuth square, 6, Berehove

ILDIKO OROS

Doctor of Philosophy, associate professor,
president of the Ferenc Rakoti II Transcarpathian
Hungarian Institute
Kossuth square, 6, Berehove

ANTONINA CHYCHUK

Doctor of Pedagogical Sciences,
professor of the department of pedagogy, psychology, elementary,
preschool education and management of educational institutions,
Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian Institute
Kossuth square, 6, Berehove

THE CONTENT OF THE CIVIL RESPONSIBILITY OF THE PERSON IN THE EDUCATIONAL WORK SYSTEM OF THE EDUCATIONAL INSTITUTION

The article reveals the content of civil responsibility, which is a reflection of the civil sphere of public life, civil society, civil rights and the status of a citizen; it is the culture of civil society, which involves a set of value orientations, moral, spiritual, qualities and outlook-psychological characteristics of an individual, the unity of civil rights and duties. The structure of civil responsibility as a complete system is substantiated. The components of civic responsibility are named (competence, civic education, experience in social activities, personal activity). The central place in the educational field is the formation of citizens, freedoms, democratic values in students, the ability to make their own objective assessments of various life phenomena and events, of people themselves and the meaning of life, and thanks to this to resist the expansive and mechanical imposition of ready-made from the outside benchmarks and benchmarks. One of the relevant factors and means of citizenship formation is Ukrainian studies, the study of one's genealogy, the place where a person was born. The main methodological positions that are taken into account in the construction of the structure and dynamics of the formation of the civil responsibility of the individual are highlighted. The structure of civic responsibility as a whole system includes three subsystems characterizing social, natural, systemic qualities of citizenship, interconnected synergistically and hierarchically.

Key words: civic responsibility, education system, education of a patriotic citizen, educational work, universal moral values.

Розбудова України як суверенної, незалежної держави вимагає виховання громадянина-патріота, здатного забезпечувати соборність України, працювати й жити в умовах демократії, відчувати постійну відповідальність за країну, свій народ, себе, прагнути здійснити реальний внесок у реформаторські процеси.

У значної частини молоді, разом з тим, спостерігаються прояви апатичного ставлення до моральної та соціальної деградації, суспільно-політичних процесів у суспільстві, пов'язаних із нехтуванням загальнолюдськими моральними цінностями, зростанням злочинності, неприйняттям духовних ідеалів, що свідчить про необхідність посилення уваги всіх інституцій держави до підсилення громадянської відповідальності особистості у системі виховної роботи, до виховання громадянської позиції учнівської молоді.

Мета статті: обґрунтувати структуру громадянської відповідальності як цілісної системи, що включає такі підсистеми, які характеризують природні, соціальні якості громадянськості, взаємопов'язані синергетично та ієрархічно; з'ясувати основні позиції, що враховуються у конструюванні динаміки й структури формування громадянської відповідальності особистості; розкрити складові елементи громадянської культури особистості.

Гуманістичні засади громадянської відповідальності особистості, громадянського виховання розкрито у працях І. Беха, О. Пометун, В. Сухомлинського та ін.; філософський та юридичний аспекти формування громадянських якостей особистості представлено Г. Білоною, Р. Гуровою та ін.; концептуальні засади громадянської відповідальності особистості, громадянського виховання людини, обґрунтовано в працях М. Євтуха, П. Ігнатенка, В. Кузя, О. Любара, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, О. Сухомлинської та ін.

Сучасна модернізація всієї системи освіти вимагає пошуку нових педагогічних технологій, що здатні забезпечити формування громадянина з активною громадянською відповідальністю та чіткою громадянською позицією, яка передбачає виявлення громадянських вмотивованих вчинків, дій; оволодіння здобувачами освіти знаннями про обов'язки і права громадян, сформованість високих морально-вольових, переконання їх в доцільності демократичних перетворень суспільства, патріотичних почуттів і якостей. У формуванні громадянської позиції здобувачів освіти в умовах освітнього простору полягає актуальність дослідження. Значно актуалізували потребу кореляції теоретичних і методологічних підходів до виховання громадянина кризові політичні явища в Україні, бачимо явні протиріччя між декларованими громадянськими цінностями та їх нехтування [6].

Від того, як педагоги стимулюють розвиток самоуправління здобувачів освіти, самоорганізації, від демократичного стилю взаємодії, як сприяють творчості й самостійності, формуванню критичного мислення, усвідомленню власних світоглядних орієнтацій залежить результативність формування громадянської відповідальності.

Громадянська відповідальність визначається єдністю почуттів, думок, діяльності, тому важливо дбати про розвиток інтелектуального, емоційного, практично-дійового компоненту громадянської культури, щоб повага до Батьківщини, до її святинь, законів і символів, розуміння своїх обов'язків і прав поєднувалися з реалізацією власних патріотичних прав, обов'язків, почуттів, у повсякденному житті особистості [2].

І. Бех об'єднав громадянські якості особистості у певний блок, що надало можливість визначити громадянина як патріота своєї держави. Серед найважливіших громадянських якостей він називає такі: почуття громадянської гідності, громадянську свідомість, почуття обов'язку та громадянської відповідальності, прихильність до державних інтересів, громадянську мужність, готовність захищати Батьківщину, правосвідомість, повагу до національних традицій, громадянську активність, державний оптимізм [1].

А. Панчук переконаний, що як якість особистості, громадянськість охоплює: національну свідомість, патріотизм, почуття власної гідності, повагу до прав людини, лояльне ставлення до встановлених у державі законів, уміння дотримуватися обов'язків і прав тощо [7].

Громадянська відповідальність є відображенням громадянської сфери суспільного життя, громадянського суспільства, громадянських прав і статусу громадянина; це культура громадянського суспільства, яка передбачає сукупність ціннісних орієнтацій, моральних, духовних, якостей та світоглядно-психологічних характеристик особистості, єдність громадянських прав і обов'язків.

Назвемо складові громадянської відповідальності. Це, перш за все, компетентність, громадянська освіченість, досвід громадської діяльності, активність особистості. Центральним місцем є формування в здобувачів освіти громадянської позиції, свобод, демократичних цінностей, вміння робити власні об'єктивні оцінки щодо різних життєвих явищ та подій, щодо самих людей та сенсу життя і завдяки цьому протистояти експансивному та механічному нав'язуванню ззовні готових еталонів та орієнтирів. Важливим є також виховання свідомого і відповідального ставлення до обов'язків та прав громадян відповідно до державного законодавства [8].

З метою формування громадянської відповідальності в освітньому просторі у рамках всіх предметів необхідні зміни у традиційних методах роботи зі здобувачами освіти. Такий інноваційний

підхід до освітнього простору передбачає, що методи навчання мають інтегрувати завдання виховання активного та свідомого громадянина і в бути освітньою ціллю кожного предмету. Це вимагає спільних зусиль педагогів, які беруть участь в освітньому процесі, тісної міжпредметної взаємодії під час реалізації змісту освіти, а також змін в організації діяльності усієї освітньої установи як інституції. На передній план виходить готовність педагога реалізовувати своє право на академічну автономію у поєднанні зі зміцненням автономії закладу освіти, актуалізує потребу в допоміжних методичних матеріалах [4].

Одним із актуальних факторів і засобів формування громадянськості є українознавство, вивчення свого родоvodu, місця, де народилися особистість. Через українознавство вирішуються особистісні і педагогічні, проблеми:

- 1) національна мова як інструментарій кожного громадянина, як основа життя народу;
- 2) сім'я як генетично-родовідна і соціально-політична етнoсна основа для педагогіки;
- 3) етика спілкування, зовнішній вигляд, знання про вбрання і національний одяг вбачають історичне прагнення до збереження багатой творчою видумкою колоритної культури і історичну гордість за свій народ;
- 4) вивчення народних традицій, ритуалів і церемоній [3].

Назвемо основні методологічні позиції, що враховуються у конструюванні структури й динаміки формування громадянської відповідальності особистості:

- уявлення про громадянську культуру особистості як ідеальну систему, інтегральну властивість, яка проглядається через основні показники: структурність, функціональність, цілісність, системність;
- існування в цих підсистемах соціальних, природних, системних якостей, які одночасно виступають основними показниками сформованості як системної інтегральної якості громадянської культури; поділ системних та соціальних якостей на якості «першого» та «другого» порядку;
- у рамках замкнутого кола функціонують основні складові підсистеми цілісної системи громадянської культури особистості, де існують різноманітні взаємозалежності: як багато-багатозначні, одно-багатозначні, одно-однозначні, багато-однозначні детермінації;
- інтеріоризація цінностей, зовнішніх впливів, обставин у взаємодії екстеріоризації внутрішніх складових елементів та системи цілісних систем, зміна, під впливом внутрішніх чинників, зовнішніх обставин;
- взаємозв'язок, взаємопідпорядкованість і накладання окремих підсистем у їх цілісній системі, ієрархічність елементів цілісної системи громадянської культури особистості;
- існування у цілісній системі громадянської відповідальності особистості активних центрів, домінантні прояви у її структурі окремих підсистем.

Структура громадянської відповідальності як цілісної системи включає три підсистеми, що характеризують соціальні, природні, системні якості громадянськості, взаємопов'язані синергетично та ієрархічно. Складовими елементами структурної частини моделі громадянської культури особистості (на рівні трьох підсистем) є:

- перша підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особистості, кінцевим результатом функціонування якої виступають такі соціальні якості, громадянські дії-відношення: усвідомлення норм громадянської поведінки; збалансованість у задоволенні й формуванні основних життєво необхідних потреб особистості; сформованість усвідомлених установок особистості та громадянських ідеалів, цінностей; повнота і сформованість функцій мотиваційної сфери; адекватність рівня та самооцінки домагань особистості відповідно до створеного суспільного блага та реалізації потенційних можливостей особистості в його умовах тощо;
- друга підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особистості: громадянські ставлення особистості до представників рідної нації, національних і вселюдських цінностей, обов'язків і прав громадянина, до ідеї державного, національного буття і національної ідеології, любов до рідної Вітчизни та повага до інших держав, природи і загальносуспільного надбання отчого краю, до справ державотворення і державної вірності, суспільних груп (громади, гурту, родини), до мови й символіки держави, до громадянських традицій і обрядів, до громадян тощо як можливість функціонування у вигляді регулятивної системи, яка проявляється через актуальну діяльність громадянської поведінки й дає можливість розвитку сукупності громадянських якостей;
- третя підсистема внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особистості вміщує такі системні якості – риси громадянськості особистості (національний менталітет і духовність, приязнь до громадянських обрядів, повага до національних традицій, національна самосвідомість, громадянський обов'язок, збереження родоvodu й честі сім'ї, національна гідність, прихильність до вселюдських цінностей, патріотизм, громадянська мужність, громадянська дисциплінованість, державна патріотичність, громадянська активність, національна одномовність, вірність та відданість

справі національного державотворення тощо), громадянська спрямованість (патріотична, націоналістична).

Отже, громадянська відповідальність особистості трактується як взаємодія педагогів, батьків, вихователів та їх вихованців, як спільна творча діяльність людей, яка стимулює розвиток в особистості кращих громадянських якостей через забезпечення необхідних умов для ефективного функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції громадянської поведінки особистості та включення її в різноманітні громадянські відносини. Такий педагогічний процес передбачає кінцевий результат (оптимізацію громадянської міжособистісної взаємодії, гармонійний особистісний розвиток громадянина) і засоби його реалізації (наявність мети, виховних програм, методів, засобів, виконавців) [5].

Висновки. Сучасна модернізація всієї системи освітнього простору вимагає пошуку нових педагогічних технологій, що здатні забезпечити виявлення вмотивованих громадянських вчинків, дій; формування особистості, громадянина з активною громадянською позицією, яка передбачає оволодіння здобувачів освіти знаннями про обов'язки і права громадян; сформованість в людини високих морально-вольових характеристик, переконання їх в доцільності демократичних перетворень суспільства, патріотичних якостей і почуттів.

Перспективи подальших розвідок із даного напрямку вбачає у розкритті актуальних факторів і засобів формування громадянськості, що сприятимуть вихованню громадянської відповідальності у системі виховної роботи закладів вищої освіти.

Література

1. Бех І. Д. Виховання особистості: [підручник]. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
2. Виховання громадянської культури. URL: <http://readbookz.com/book/172/5496.html>
3. Виховання громадянськості старшокласників. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/7914/97/>
4. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас. Посібник для вчителя Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Х. : Вид. група «Основа», 2017. 136 с.
5. Гуревич Р. С., Гордійчук Г. Б., Кадемія М. Ю., Кобиця В. М., Коношевський Л. Л. Підготовка майбутніх учителів в інформаційному освітньому середовищі педагогічних ЗВО. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики підготовки фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми.* 2020. Вип. 57. С. 5-18.
6. Гуревич Р. С., Фрицюк В. А., Костенко Н. І. Підготовка майбутніх учителів до професійного саморозвитку в педагогічних закладах вищої освіти. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики підготовки фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми.* 2020. Вип. 55. С. 128-137.
7. Гуревич Р.С., Гордійчук Г.Б., Кадемія М.Ю., Кобиця В.М., Коношевський Л.Л.. Підготовка майбутніх учителів в інформаційному освітньому середовищі педагогічних закладів вищої освіти. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики підготовки фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми.* 2020. Вип. 57. С. 5-14.
8. Давидюк М.О., Подуфалов А.І. Виховний потенціал конструкторської діяльності школярів (на матеріалі інтегрованого навчання в початковій школі). *Українська Полоністика. Ukrainian Polonistyka.* 2020. №18. С. 145-150.
9. Давидюк М.О., Поливана А.С. Взаємозв'язок етнічних стереотипів та громадянської культури студентської молоді. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія.* 2021. Вип. 66. С. 131-137.
10. Дерев'яно Н., Костів В. Формування громадянської культури особистості школяра: навч.- метод. посіб. Київ : ТОВ «Праймдрук», 2011. 352 с.
11. Каплінський В. В. Авторський підхід до моделювання системи професійного становлення майбутнього вчителя в освітньо-виховному середовищі ЗВО. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія.* 2022. Вип. 72. С. 47-53.
12. Люльчак С. Ю., Імерідзе М. Б. Формування громадянської зрілості в процесі національно-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Випуск 17(173). Серія: Педагогічні науки.* 2022. С. 32–37.
13. Нікітіна Н. П. Формування громадянської позиції учнів у навчально-виховному процесі педагогічного ліцею. автореф. дис. ... на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук: спец. 13.00.07 – теорія і методика виховання. Луганськ, 2007. 23 с.
14. Панчук А.П. Громадянське виховання студентів педагогічних університетів у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Андрій Паладійович Панчук; НАПН України, Ін-т проблем виховання. Київ, 2012. 210 с.
15. Педагогічні умови виховання громадянської правової культури старшокласників у процесі позакласної роботи. URL: <http://www.stattionline.org.ua/pedagog/106/19891-pedagogichni-umovi-vixovannya-gromadyansko%D1%97-pravovo%D1%97-kulturi-starshoklasnikiv-u-procesi-pozaklasno%D1%97-roboti.html>
16. Сметанський М.І., Галузяк В. М. Професійна відповідальність як риса особистості. *Рідна школа.* 1994. №1-2. С.68-70.

References

1. Bekh I.D. Vykhovannia osobystosti:[pidruchnyk] [Personality education: [textbook]].Kyiv: Lybid, 2008. 848 s.
2. Vykhovannia hromadianskoi kultury [Education of civic culture]. URL: <http://readbookz.com/book/172/5496.html>
3. Vykhovannia hromadianskosti starshoklasnykiv [Education of citizenship of high school students]. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/7914/97/>
4. Hromadianska vidpovidalnist: 80 vprav dlia formuvannia hromadianskoi ta sotsialnoi kompetentnosti pid chas vyvchennia riznykh shkilnykh predmetiv. 5–9 klas. Posibnyk dlia vchytelia [Civic responsibility: 80 exercises for the formation of civic and social competences during the study of various school subjects. 5-9 grade. Teacher's guide]. Rafalska M., Boiarchuk O., Herasym N. ta in. Kh. : Vyd. hrupa «Osnova», 2017. 136 s.
5. Hurevych R. S., Hordiichuk H. B., Kademiiia M. Yu., Kobysia V. M., Konoshevskiy L. L. Pidhotovka maibutnykh uchyteliv v informatsiinomu osvitnomu seredovyschchi pedahohichnykh ZVO [Training of future teachers in the informational educational environment of pedagogical higher education institutions]. *Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky pidhotovky fakhivtsiv : metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy*. 2020. Vyp. 57. S. 5-18.
6. Hurevych R. S., Frytsiuk V. A., Kostenko N. I. Pidhotovka maibutnykh uchyteliv do profesiinoho samorozvytku v pedahohichnykh zakladakh vyshchoi osvity [Preparation of future teachers for professional self-development in pedagogical institutions of higher education]. *Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky pidhotovky fakhivtsiv : metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy*. 2020. Vyp. 55. S. 128-137.
7. Hurevych R.S., Hordiichuk H.B., Kademiiia M.Iu., Kobysia V.M., Konoshevskiy L.L. Pidhotovka maibutnykh uchyteliv v informatsiinomu osvitnomu seredovyschchi pedahohichnykh zakladiv vyshchoi osvity [Training of future teachers in the informational educational environment of pedagogical institutions of higher education]. *Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky pidhotovky fakhivtsiv : metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy*. 2020. Vyp. 57. S. 5-14.
8. Davydiuk M.O., Podufalov A.I. Vykhovnyi potentsial konstruktorskoj diialnosti shkolariv (na materialii intehrovanoho navchannia v pochatkovii shkoli) [The educational potential of construction activities of schoolchildren (based on the material of integrated education in elementary school)]. *Ukrainska Polonistyka. Ukrainska Polonistyka*. 2020. №18. S. 145-150.
9. Davydiuk M.O., Polyvana A.S. Vzaiemozviazok etnichnykh stereotypiv ta hromadianskoi kultury studentskoi molodi [The relationship between ethnic stereotypes and civic culture of student youth]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia*. 2021. Vyp. 66. S. 131-137.
10. Derevianko N., Kostiv V. Formuvannia hromadianskoi kultury osobystosti shkoliara: navch.- metod. Posib [Formation of the civic culture of the schoolboy's personality: education - method. manual]. Kyiv : TOV «Praidruk», 2011. 352 s.
11. Kaplinskiy V. V. Avtorskyi pidkhid do modeliuвання systemy profesiinoho stanovlennia maibutnoho vchytelia v osvitno-vykhovnomu seredovyschchi ZVO [The author's approach to the modeling of the system of professional formation of the future teacher in the educational and educational environment of higher education institutions]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Pedahohika i psykholohiia*. 2022. Vyp. 72. S. 47-53.
12. Liulchak S. Yu., Imeridze M. B. Formuvannia hromadianskoi zrilosti v protsesi natsionalno-patrio-tychnoho vykhovannia zdobuvachiv vyshchoi osvity [Formation of civic maturity in the process of national-patriotic education of students of higher education]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T.H. Shevchenka. Vypusk 17(173). Serii: Pedahohichni nauky*. 2022. S. 32–37.
13. Nikitina N. P. Formuvannia hromadianskoi pozytsii uchniv u navchalno-vykhovnomu protsesi pedahohichnoho litseiu. avtoref. dys. ... na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata pedahohichnykh nauk: spets. 13.00.07 – teoriia i metodyky vykhovannia [Formation of the civic position of students in the educational process of the pedagogical lyceum. autoref. thesis ... to obtain the scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences]. Luhansk, 2007. 23 s.
14. Panchuk A.P. Hromadianske vykhovannia studentiv pedahohichnykh universytetiv u protsesi turystsko-kraieznavechoi diialnosti: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.07. Andrii Paladiiovych Panchuk; NAPN Ukrainy, Int problem vykhovannia [Civic education of students of pedagogical universities in the process of tourism and local history activities: dissertation. ... candidate ped. Sciences]. Kyiv, 2012. 210 s.
15. Pedahohichni umovy vykhovannia hromadianskoi pravovoi kultury starshoklasnykiv u protsesi pozaklasnoi roboty [Pedagogical conditions for education of civil legal culture of high school students in the process of extracurricular work]. URL: <http://www.stationline.org.ua/pedagog/106/19891-pedagogichni-umovi-vixovannya-gromadyansko%D1%97-pravovo%D1%97-kulturi-starshoklasnykiv-u-procesi-pozaklasno%D1%97-roboti.html>
16. Smetanskyi M.I., Haluziak V. M. Profesiina vidpovidalnist yak rysa osobystosti [Professional responsibility as a personality trait]. *Ridna shkola*. 1994. №1-2. S.68-70.